

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА КОЛИШНІХ ПОМІЩИКІВ У СОВІЦЬКІЙ УКРАЇНІ 1920-Х РОКІВ

У статті висвітлено особливості ліквідації поміщицького землеволодіння в Україні 1917-1927 рр., конфіскацію поміщицьких маєтків, соціальний статус та політичні права колишніх поміщиків в УСРР, основні етапи їх виселення.

Ключові слова: Землеволодіння, землевласники, поміщики, дворяни, сільське господарство.

Marochko V.

SOCIAL STATUS AND POLITICAL RIGHTS OF FORMER LANDOWNERS IN SOVIET UKRAINE AT 1920s

The article highlights the features of the landlordism elimination in Ukraine at 1917-1927, confiscation of estates, social status and political rights of former landowners in the USSR, the main stages of their eviction.

Keywords: landlordism, landowners, landlord, nobleman, agriculture.

Поміщицьке землеволодіння, починаючи з середини XVI ст. і завершуючи більшовицьким декретом про землю 1917 р., еволюційно змінювало організаційно-господарські форми, соціально-правовий статус, особливо протягом 1861-1917 рр., щедрих на реформи поземельних відносин. Радянська історіографія, спираючись на класово-формаційну теорію, висвітлювала антипоміщицькі повстання українських селян, згубні наслідки реформи 1861 р. для дворян, а також соціально-економічні джерела формування поміщиків «селянського» походження, тобто нового класу землевласників із колишніх кріпосних. Дослідники, незважаючи на ідеологізацію методологічних засад наукового пізнання, використовували досить вичерпну статистику промислового та сільськогосподарського виробництва¹, відтворюючи реальний сегмент економічного життя суспільства. Наприклад, М. А. Рубач, аналізуючи революційні аграрні перетворення в Україні, простежив еволюцію поміщицького землеволодіння від реформи 1861 р. до початку жовтневого перевороту 1917 р.² Він показав наявність великих латифундій, середніх і дрібнопомісних власників, виокремлюючи дворянське, купецьке, селянське («куркульське»), інколи ототожнюючи дворянське та поміщицьке землеволодіння. Вони вирізнялися між собою не обсягами землеволодіння, а соціальним походженням, спадковою давністю родовету, службовим становищем, соціально-економічними особливостями становлення. Дворянський титул можна було здобути на полях військових баталій, службовими заслугами, а на земельних аукціонах швидше статус землевласника «неродового походження». Колиш-

ні кріпосні, придбавши землю після реформи, могли стати поміщиками, але дворянське звання не продавалося, а набувалося десятиліттями, передавалося у спадок.

Дворяни втратили за півстоліття після реформи 1861 р. 53% власних земель – 10 053 млн десятин, а селянське приватне збільшилося з 818 тис. у 1877 р. до 8 147 млн. десятин напередодні Першої світової війни³. Занепад дворянського укладу життя художньо відображений А. П. Чеховим («Вишневий сад»), а зростання селянського приватного землеволодіння у гротескній формі висвітлив І. Карпенко-Карий («Хазяїн»), але соціально-економічні причини цих процесів виявилися значно глибшими, які не можна пояснити лише зростанням капіталістичних відносин у сільському господарстві, адже селяни одвічно прагнули землі, беручи за взірць поміщицькі латифундії. Налякані революційними подіями 1905–1907 рр. в українському селі, дворяни та поміщики продавали або здавали в оренду, переселяючись у міста. Застава приватної поміщицької землі, а вона охопила майже дві третини приватновласницького землеволодіння, давала, за підрахунками історика Р. Д. Ляха, 1,3 млрд. рублів⁴, тобто вони жили з процентів. У 1917 р. на території України діяло 34 тис. поміщицьких господарств.

Сучасна українська історіографія, хоч і позбулася марксистської парадигми вивчення аграрної історії, однак не завжди звертає увагу на соціально-економічне та правове походження дворянського і поміщицького землеволодіння. Зокрема, В. М. Шевченко, досліджуючи земельний ринок України 1861-1917 рр., фактично ототожнює «дворян» та «поміщиків»⁵. Протягом 1862-1914 рр., за його підрахунками, дворянські родини продали 24,4 млн. десятин землі, з них на Лівобережжі 23,7%, на Правобережжі 31,1%, на півдні України 45,2%⁶. Він називає пересічну питому вагу втрат дворянського землеволодіння за 1862-1917 рр., яка становила 53,2%, тобто цей показник для істориків залишається незмінним. Першим науково-історичним дослідженням, яке розкриває внутрішню організаційно-господарську побудову поміщицького маєтку, підприємницьку діяльність поміщиків, їх соціально-психологічний портрет, на моє переконання, є монографія Н. Р. Темірової⁷. Термін «поміщик» походить від назви «помістя», а початок його станового формування, на думку автора монографії, припадає на XV ст. Вона не ставить знаку рівності між соціальними групами «дворяни» і «поміщики». Згідно з Всеросійським сільськогосподарським переписом 1917 р. поміщиками вважали тих, які мали 50 і більше десятин придатної землі, а в Україні налічувалося 14,2 тис. дворянських та 7,4 тис. недворянських маєтків, тобто 21,6 тис. володінь, у яких мешкало разом із членами родин 275 тис. осіб⁸. Дослідниця вважає, що зарахування до поміщиків селян – землевласників, як це робить Ф. Г. Турченко, збільшує їх кількість до 35,2 тис., але для встановлення їх справжнього соціально-економічного походження та статистичного відтворення маємо визнати оптимальною загальну кількість – 21,6 тис., хоча і з розмежуванням на дворянські та недворянські маєтки.

Отже, навіть стислий історіографічний огляд наукової літератури дозволяє констатувати соціально-правові відмінності дворянського, поміщицького, купецького, церковного землеволодіння, а з іншого боку, приватновласницького поміщицького землеволодіння, набутого селянами та іншими категоріями завдяки реформам 1861 та столипінській. Хронологічною межею радикальної зміни їхнього соціально-економічного статусу був більшовицький «Декрет про землю» 1917 р. Приватна власність на землю скасовувалася, але де-факто продовжувало існувати приватне землеволодіння в Україні у 1918 р. за гетьмана П. Скоропадського, на звільнених від радянської влади землях. Перманентна форма існування поміщицького та особливо

селянського приватного землеволодіння була нетривкою і перехідною, яка залежала від встановлення тієї чи іншої форми політичного правління в Україні. Для лівих партій, у тому числі УПСР, приватна власність на землю вважалася злом, джерелом соціальних конфліктів та економічної нестабільності. Більшовицька націоналізація землі та згодом соціалізація, тобто так званий «трудовий розподіл земель» за нормами трудового користування, крім радикальної зміни соціально-економічних відносин в українському селі, ліквідували поміщицьке землеволодіння, але залишили для значної частини маєтки та садибні землі сільськогосподарського призначення згідно з радянським законодавством. Колишній російський есер в Україні В. М. Качинський, який був членом колегії Наркомзему УСРР, зазначив у 1921 р., що саме революція радикально порушила усталений лад сільськогосподарського виробництва, «...повністю ліквідувавши поміщицькі економії та куркульські господарства»⁹. Він критично оцінив соціально-економічні наслідки революційних перетворень у сільському господарстві України, підкресливши спад урожайності на 30%. Ліквідація поміщицького землеволодіння, за його підрахунками, призвела до зменшення виробництва хліба на 250 млн. пудів, а цукру – з 85,3 млн. у 1914-1915 р. до 4 млн. пудів у 1919-1920 р.¹⁰ Залишаючись прихильником активної соціалізації землі, тобто заміни приватного селянського господарства колективним, В. Качинський визнав, що 35% українських селян не сприйняли соціалізацію, позаяк до «класу поміщиків» відносилися ті з них, які мали 50 і більше десятин землі¹¹. Трудове селянство перебувало в межевому діапазоні землекористування від 3 до 18 десятин, відтак до 50 десятин представляли куркульську верству. В. Качинський згадав про 30 тисяч поміщицьких господарств, які діяли в Україні до 1917 р., маючи пересічно 115 десятин, а половина з них, особливо в галузі цукрового виробництва, мала «загальнодержавне значення», тому виступав за збереження їх матеріально-технічної бази та самого функціонування. До соціалізованого фонду мало надійти лише 2,9 млн. колишньої поміщицької та 14,3 млн. десятин селянської землі, відтак решта потрапила до цукроварень, радгоспів та державного земельного фонду. Вона належала приватним особам, які придбали її за власні кошти та банківський кредит, а більшовики її відібрали, залишивши так звану «трудоу норму», яка вирізнялася за губерніями обсягами наділу.

Радянське законодавство обмежувало соціальні права колишніх дворян та поміщиків, особливо в царині землекористування та участі у виборах представницьких органів влади. Відповідно до закону 5 лютого 1920 р. право користування землею мали лише трудящі, а інструкція про його застосування від 25 квітня 1921 р. юридично обґрунтовувала механізм конфіскації поміщицького майна. «Усі колишні поміщицькі, казенні, монастирські та удільні землі, конфісковані ще у минулому році Радянською владою, – наголошувалося в ній, – переходять без викупу у користування усього трудового народу. Усі колишні нетрудові власники (поміщики) і нетрудові орендарі підлягають негайному виселенню з їхніх економій»¹². Інструкція Раднаркому УСРР «Про закріплення землі в трудове користування» була ухвалена 2 квітня 1921 р.¹³, на її підставі відбувалося реальне позбавлення землі колишніх поміщиків. Останніх позбавили права і можливості брати участь в організації сільськогосподарських кооперативних товариствах, користуватися виборчими правами, відтак отримувати кредит від банків.

Проголошення непу, з його відносною лібералізацією економічних відносин та реставраційними сподіваннями, певною мірою стримувало самовільне переселення колишніх дворян та поміщиків у міста, а також їх виїзд поза межі України. Офіційно їх позбавили землі, але вони залишалися платниками податків, що в умовах голоду

було важливо. Формально залишаючись громадянами, тому що виконували радянські закони та були об'єктом їхньої дії, колишні поміщики у повсякденному житті виявилися діючою соціальною групою, позаяк брали участь у правових відносинах. З політично-ідеологічних принципів радянської влади, особливо партійних органів, їх вважали ізгоями радянського суспільства, але в реальному житті вони залишалися громадянами, позаяк підлягали дії нормативно-правових актів, були учасниками судових процесів, зверталися зі скаргами до виконавчих органів влади тощо. 11 вересня 1923 р. ВУЦВК видав постанову «Про порядок вилучення земельних зайвин нетрудового користування у бувших дідичів і куркулів»¹⁴, відтак до радянського законодавства потрапив термін «дідичі», тобто поміщики. Земельними «зайвинами» вважалися лишки землекористування, які перевищували трудові норми, затверджені телеграфним розпорядженням Раднаркому від 24 березня 1920 р., які вирізнялися за губерніями. Формуванням списків дідичів займалися сільські ради та Комітети незможних селян (КНС), які подавали відповідні справи про вилучення лишків до окружних земельних судових комісій, а сама кампанія мала завершитися до 5 лютого 1924 р. Конфіскації не підлягали сади, виноградники, цінні культури, ділянки зі штучним зрошенням, відокремлені від громадської землі, та поліпшені трудові господарства. «Земля, – наголошувалося в законі ВУЦВКу, – що є в трудовому користуванні бувших дідичів і куркулів, не відображена в порядку правил цієї постанови, залишається в їхньому користуванні і може бути від них відібрана на загальних засадах в порядку, встановленому Земельним Кодексом (арт. 17)»¹⁵. Отже, радянська влада «тимчасово» дозволила існування поміщицьких господарств, обмеживши їх землекористування «трудовими нормами», але не позбавила юридичного права працювати на землі, дотримуючись Земельного Кодексу. Попередні закони про виселення поміщиків ніхто не скасовував, які діяли, тому цей процес, хоч і був уповільнений, однак тривав.

Суперечливі соціально-політичні колізії, зумовлені фактичним існуванням поміщицької землі, хоч і обмеженої радянським аграрним законодавством, викликали бажання селян розширити власні наділи за рахунок «колишніх експлуататорів». Факт перебування поміщиків у власних маєтках дратував більшовицьке керівництво, свідчив про незавершеність аграрної революції. 24 грудня 1924 р. питання про колишні поміщицькі маєтки активно обговорювалося на засіданні політбюро ЦК РКП(б) за участі О. І. Рикова, Й. В. Сталіна, М. І. Калініна, Н. К. Крупської, М. О. Скрипника та інших. Поміщики залишалися у садибах та маєтках, що мали «музейну цінність», отримавши від влади охоронні грамоти, відтак цей факт сприймався більшовиками в якості «осідання на землі». Їх економічний вплив до уваги не брався, а соціально-політичний статус викликав занепокоєння, особливо у прикордонних губерніях. Висловлювалися різні думки: одні (М. І. Калінін, М. М. Шверник, О. І. Риков) пропонували вирішувати це питання диференційовано, виселяючи з маєтків лише тих, які обиралися до органів земського самоврядування та інших представницьких органів, боролися з радянською владою, але залишати тих, які воювали за її утвердження, мали трудовий тип господарства. За негайне виселення виступали Н. К. Крупська, М. О. Скрипник, Й. Сталін. Вдова Леніна вважала поміщиками не лише осіб «дворянського стану», але і будь-яких великих землевласників незалежно від їх соціального походження. У вигляді «трудового наділу» поміщикам залишили загалом 100 тис. десятин землі. Присутній на засіданні політбюро ЦК РКП(б) М. О. Скрипник поділився досвідом вирішення «поміщицького питання» в Україні, зазначивши, що «ми виселяємо всіх поміщиків», які через землеволодіння мали за старого режи-

му «політичні привілеї». Він пропонував виселяти поміщиків, обраних до земств, а також тих, які використовували землю для «економічного закабалення селян». Дискусія між М. Калініним та М. Скрипником, якого «всеросійський староста» глузливо назвав «іноземним громадянином», що втручався у «РСФСРівські справи» та постійно читав нотації, принципового значення не мала. Запевнення М. Скрипника стосовно того, що в Україні виселили всіх поміщиків, не відповідало дійсності. Певна частина залишилася і скаржилася на протиправні дії місцевих органів влади. Виявилося, що на території СРСР існувало тоді 6 113 господарств колишніх поміщиків, з них до виселення призначили 2 465, а реально виселили 1 200 сімей. Наведені цифри є неповними, тому що реєстрацію колишніх поміщиків здійснювали земельні органи.

20 березня 1925 р. ЦВК і РНК СРСР видали постанову «Про позбавлення колишніх дідачів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед Жовтневою революцією»¹⁶, яка була обов'язковою згідно з порядком про надання чинності загальносоюзному законодавству на території України від 22 серпня 1923 р.¹⁷ ВУЦВК та Раднарком УСРР, спираючись на відповідні норми, ухвалили 9 вересня постанову «Про позбавлення колишніх дідачів, великих землеводільців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед установами на Україні Радянської Влади»¹⁸. Отже, як випливає з тексту постанови, в Україні залишалися три соціальні групи – колишні поміщики, великі землевласники та «нетрудові орендарі», яких не лише позбавляли права землекористування, а також права проживання у власному маєтку. Перші дві соціальні групи могли бути «нетрудовими орендарями», але до категорії великих землевласників мали шанс потрапити і заможні селяни та «колишні дворяни». Подібні процеси відбувалися також і на території РСФРР, де у вересні 1925 р. на обліку перебувало 7 818 колишніх поміщиків, з них 3 600 підлягали негайному виселенню¹⁹. Постанова зобов'язувала президію окрвиконкомів створити «міжурядницьку комісію» в складі голови (завідувач земельним відділом ОВК) та членів – представника ДПУ і Прокурорського нагляду. Вона мала «... розглядати справи про виселення колишніх дідачів і їхніх родин, великих землеводільців недворянського походження й їхніх родин, а також великих нетрудових орендарів і їхніх родин»²⁰. З постанови стає зрозумілим, що протягом 1921–1925 рр. колишні дідачі використовували націоналізоване майно, тобто цукроварні, економії, млини, а також оренду землі, перебуваючи у «майнових відносинах» з органами радянської влади. Виселенню підлягали колишні дідачі з дворян разом із їхніми родинами, колишніх великих землевласників не дворянського походження, а також великих нетрудових орендарів, «... якщо вони проживали нині в маєтках, що належали їм, або з яких вони користали перед 1 січня 1919 року»²¹. Дата появи цієї радикальної постанови, тобто 1925 р., а також обмеження 1919 роком, на моє переконання, засвідчували певні політично-економічні процеси в суспільстві. Середина 20-х рр. вирізнялася досягненням певної соціально-економічної стабільності, а також остаточного юридичного оформлення унітарної радянської держави, тому необхідно було визначитися стосовно існування «чужого елемента» в суспільстві. Постанова підтверджує той факт, що протягом жовтня 1917 – січня 1919 р. поміщицьке господарство продовжувало функціонувати довкола маєтку, якщо не було пограбоване місцевими селянами, бандами, військовими частинами різних політичних сил. Перше січня 1919 р. мало силу початку календарного року, на відміну від будь-яких політичних чинників. Привертає увагу те, що законодавець виокремив дворян і не дворян із когорти

великих землевласників, тобто вбачав між ними соціальну відмінність. «За великих землеволодільців дворянського походження, – підкреслювалося в постанові від 9 вересня, – вважаються всіх тих, яких землі своїми розмірами надавали право брати участь на виборах гласних земських виборчих зборів (а не з'їздів)»²². Виселяли і нетрудових орендарів «недворянського походження», якщо комісії встановили факт кабальних відносин. Заборонялося обробляти частину землі у маєтках, проживати ближче 50 км до них, тому виселяли за межі округи.

«Непівська демократія», тобто дотримання принципу економічної доцільності, певною мірою позначилася на окремих статтях постанови. Зокрема, заборонялося виселяти колишніх дідичів, «... незалежно від їхнього походження трудового і напів-трудоного типу, що набули свого часу землю через посередництво земельних банків або іншим способом, шляхом закабалення себе виплатили за землю в розстрочення й працювали на землі із своїми родинами, вживають тільки додаткової найманої праці»²³. Влада поступилася, хоча і частково, власними класовими принципами, але фактично визнала власність поміщиків, набуту свого часу через земельний банк, а також дозволила їхню трудову діяльність в умовах непу. Збереження колишнім поміщикам родинного походження та маєтку з трудовою нормою землекористування гарантували їхня участь в частинах Червоної армії, активна революційна боротьба за радянську владу, особливі заслуги, відзначені ЦВК та Раднаркомом. Легітимність колишнього дворянського походження завойовувалася тепер на фронтах громадянської війни та революційних барикадах, тобто прослідковувалася активно виражена форма лояльного ставлення до нової влади. Не підлягали виселенню «... землеволодільці, хоч би й дворянського походження, що провадили перед революцією трудове або напівтрудове господарство й не відрізнялися своїм побутом від околишньої сільської людності (як-ось: односторічці, дрібна шляхта), якщо відносини їхні до околишньої людності не носили кабального характеру»²⁴. Правова норма, яка зафіксована фразою «хоч би й дворянського походження», крім його фактичного визнання, спиралася на класовий принцип більшовицької ідеології про експлуаторські і трудові елементи суспільства, відтак була підставою для тимчасового перебування колишніх дворян у їхньому маєтку. Власність на будівлі і майно, набуте колишніми поміщиками після 3 січня 1922 р., позаяк на цей термін не поширювалася дія декрету РНК УСРР від 15 листопада 1921 р. «Про порядок ревізій і конфіскації майна приватних осіб і товариств»²⁵, також зберігалася за ними. Не підлягали конфіскації врожай озимини 1924 та яровини 1925 р., хатнє майно. Ті колишні поміщики, яких виселили за рішенням окрвиконкомів та затверджених президією ВУЦВКу, мали підписати відповідні постанови і назавжди залишити родові маєтки, але вони мали право на отримання землі в межах трудової норми, однак за адміністративними кордонами округи. Скарги про незаконне виселення приймалися до 30 серпня 1926 р., а згодом президія ВУЦВКу заборонила їх розгляд, зобов'язавши окрвиконкоми передати справи в архів²⁶. 4 лютого 1927 р. президія ЦВК СРСР ухвалила, що справи з виселення колишніх поміщиків мали розглядати винятково ЦВК союзних республік, а не місцеві органи влади. Дійсно, постанова «Про виселення колишніх поміщиків з належних їм до Жовтневої революції господарств і за межі відповідних губерній» ухвалювалася ЦВК СРСР²⁷, хоча губернії в Україні ліквідовувалися у серпні 1925 р.

Для виселення необхідно було мати обґрунтовану мотивацію, що впливала з чинного законодавства, хоча списки осіб, які підлягали адмінвиселенню поміщиків, формували їхні вчорашні односельчани, які були колись кріпосними, тому діяв суб'єктивний фактор (зведення рахунків, соціальна помста). Враховували соціальне походження, ставлення до влади, участь в її військових формуваннях. Наприклад, 1 березня 1926 р. Вінницький окрвиконком розглядав справу П. Г. Барановського, особи «дворянського походження», який особисто мав 25 десятин землі та десятину саду, чотири сини якого служили у Червоній армії, а сам він працював у радянських установах, однак 16 селян с. Полева Лосоївка написали колективного листа, де наводили факти про «знущання над селянами»²⁸. Пригадали також його батька, якому належало у 1905 р. 125 десятин землі. Рішення окрвиконкому було категоричним: виселити як «соціально-шкідливого елемента». Колишню дворянку Калиновського району Вінницької округи О. Д. Тихомирову, яка мала 75 років, а серед п'ятьох дорослих дітей сина-есера, що помер, доньку-вчительку, сина – професора Київського політехнікуму, міжурядницька комісія не виселила, хоча до 1917 р. їй належало 150 польової, 60 лісу та 25 десятин садибної землі і 14 різних будівель, а сама вона була дружиною царського офіцера. Радянська влада залишила їй 5 десятин землі трудового користування та 1,5 десятин саду, врахувавши її вік та соціальне становище дітей. Землевласницею «поміщицького типу» була визнана дворянка С. А. Гротто-Слепаковська, яка мешкала в с. Андріївка Криворізької округи, тому що до революції мала 500 польової та 10 десятин садибної землі, відтак за земельним цензом «... мала право обирати та бути обраною» до представницьких органів влади, експлуатувала місцеве населення, використовувала найману працю²⁹. Рішення про її виселення було одноголосним. Президія ВУЦВКу дозволяла виселеним колишнім дітичам зібрати врожай, тому що поле було засіяне до рішення про їх депортацію. 2 листопада 1927 р. до секретаріату президії ВУЦВКу надійшов лист від Криворізького окрвиконкому з викладом скарги громадянки М. Є. Шишко з с. Тихий Став. «Вона зазначає, – підкреслювалося в офіційному листі окрвиконкому, – що її чоловік і брат чоловіка ніколи не були поміщиками – брат чоловіка й зараз мешкає в своїй садибі, а її чоловіка виселяють через особисті рахунки колишнього голови сільської ради Перепелиці, якого зараз між іншим заарештовано за хабарництво»³⁰. Справа розглядалася у вищому законодавчому органі республіки, котрий звертався до «громадянки» Шишко, тобто розглядав її суб'єктом правових та майнових відносин.

24 червня 1926 р. міжурядницька комісія Могилівської округи розглянула справу «титулярного советніка» М. А. Думанського, який мешкав в с. Копестирне. До революції йому належало 270 десятин землі, два будинки на 17 кімнат, 4 будівлі господарського призначення, він здавав тоді землю в оренду місцевим селянам. На час розгляду заяви йому належало 5,5 десятин, стосунки з населенням були загостреними, з сільською радою постійно судився. Комісія винесла рішення: «Колишнього дітича з с. Копестирне Думанського, разом з дружиною та дітьми позбавити права землекористування й перебування в межах Могилівщини, з заборонаю перебування в інших місцевостях ближче 50 кілометрів від колишнього господарства»³¹. Громадянка А. І. Рубцева-Кравченко, яка мешкала на хуторі Петропавловському Яготинського району Прилуцької округи, просила президію ВУЦВКу не виселяти її з маєтку, тому що «... батько її зовсім не був поміщиком, хоч і мав багато землі, а був кріпаком у князя Долгорукого, від якого й дісталась йому частина землі, кількість якої він потім збільшив за допомогою банку»³². 17 серпня 1926 р. Прилуцький окрвиконком просив ВУЦВК залишити Є. Домонтовичу маєток, садибу, будівлі, тому що він був колиш-

нім командиром 12-ої бригади Червоної армії, а заодно продовжити термін виселення до 1 вересня колишнім дідичам Б. І. Ремінцю, О. К. П'явці та Ф. І. Івницькому³³.

Індивідуальні справи про виселення колишніх поміщиків, які розглядали земельні відділи окрвиконкомів, міжурядницька комісія та президія ВУЦВКУ, демонстрували завершальний етап багатовікової епохи поміщицького землеволодіння, яке упродовж 1917–1927 рр. існувало у формі землекористування довкола маєтку. Доля поміщиків і дворян, представники яких полягли на фронтах Першої світової та громадянської воєн, а також на початку 20-х рр., перебуваючи у повстанських загонах, склалася по-різному: одних виселили, інших з соціально-політичних мотивів залишили. Наприклад, секретар ВУЦВКУ О. Буценко звернувся 26 червня 1928 р. до Прокуратури УСРР з листом про те, що в Могилівській окрузі не виселили шість поміщицьких родин: О. Кульчицького, О. А. Рушинського, Ю. З. Стругалевича, М. Г. Новицького, В. В. Левковича, М. А. Думанського, а іншого мешканця округи М. Г. Левицького, сина колишнього поміщика, що мав до 1917 р. 120 десятин, не виселили. Він продовжував жити в маєтку батька, користувався угіддями понад 12 десятин землі, позаяк із матеріалів було видно, що він «... по народженню є син селянина, з 1912 по 1914 року був вчителем, з 1914 до 1917 року був в лавах царської армії, після демобілізації знов був вчителем до 1920 року, з 1920 року по липень 1923 року був на посаді нарсудді, з 1924 року до сучасного менту працює членом правління сільськогосподарської кооперації»³⁴. Соціальне походження і його повсякденне становище, незважаючи на власність землі, мали значення, але враховувалося також і ставлення навколишнього населення, особливо односельчан. Його дружина працювала вчителькою, а її брат був у політичному засланні з 1907 р., тому Могилівський окрвиконком, враховуючи позитивну характеристику з боку сільської ради, визнав М. Г. Левицького «бажаним і корисним селянином».

Кожна справа про виселення – це окрема мікроісторія повсякденного життя колишніх поміщиків в умовах радянської влади. Так, починаючи з липня 1924 р. і до червня 1925 р. включно, мешканка с. Красноіванівка П'ятихатського району А. М. Коншіна оскаржувала її виселення з флігеля власного будинку, отриманого у спадок від мами разом із десятиною саду, що мав 200 фруктових та 100 інших видів дерев, розташований біля дороги с. Саксагані у напрямку станції Жовті Води. Вона жила винятково з саду, але 14 травня 1926 р. з родинного будинку її виселили³⁵. Не виселяли тих дідичів, які були одружені на селянках-наймичках, які належали до КНС. Селянське походження українських поміщиків, тобто набуте за пореформені роки не титуловане, але «гонорове дворянство», інколи впливало на рішення комісій із виселення. Якщо у дореволюційний час працюючий селянин прагнув бути схожим на місцевого поміщика, дбаючи про землю, то за радянської влади від колишнього соціального походження доводилося відмовлятися. У зв'язку з цим є показовою справа мешканця с. Носовка Ніжинської округи Л. Г. Власенка. «Будучи селянином за походженням та за укладом життя, – писав він 29 червня 1927 р. до президії ВУЦВКУ, – я мав необережність придбати з допомогою колишнього Земельного Банку близько ста десятин землі, яку я хоч і не сам особисто, однак брав безпосередню участь разом зі своєю родиною в її обробці і місцеві селяни, мої земляки та сусіди, вважали мене своїм співчленом, завжди і в усьому був рівним з ними і мав подібний спосіб життя, як і вони, хоча матеріальні блага минулого нас до певної міри розділяли: поміщиком, як таким, ніколи, ніхто мене не вважав, а після жовтневої революції я добровільно здав свою землю своїм селянам – сусідам, з якими зберіг

добрі стосунки, але при ліквідації поміщиків я незрозуміло чому потрапив до них і мене з родиною виселили з мого колишнього хутора, що знаходився на Конотопщині і всі мої клопотання ні до чого не привели, я вигнаний звідти і тепер зубожію у визначеному місці проживання»³⁶. Отже, його переселили з Конотопської округи до Ніжинської. А колишній поміщик Г. Б. Мартиненко, котрий мешкав у с. Нероновичах³⁷ Миргородського району Лубенської округи, просив йому власні будівлі повернути, тобто він та сотні йому подібних мали з радянською владою майнові стосунки.

Статистику реєстрації та виселення колишніх поміщиків і дворян вели окружні земельні суди та окрвиконкоми, яка трапляється в архівних фондах відповідних органів влади, але має специфіку, позаяк торкалася не заготівель мільйонів пудів хліба, а долі сотень людей з титулами, званнями, нерядовим соціальним походженням, відомих родин і родоводів (М. Маклая, М. Аркаса, М. Гоголя тощо). Так, 5 січня 1926 р. Миколаївська прокуратура звернулася до прокуратури УСРР з протестом на рішення окрвиконкому про виселення поміщиків А. Р. Томасовича, Я. С. Машковича, Т. Ф. Булінгера, В. І. Антона, Р. Ф. Баумана, Л. І. Бенса, І. І. Вебера, Я. Х. Окснера, М. М. Еллі, Й. Й. Фохта, яких виселили 30 грудня 1925 р.³⁸ Виселенню мали підлягати лише ті, які мешкали у маєтках, а вони вже були депортовані. Серед них виявилися великі у минулому землевласники, що мали від 800 до 2 000 десятин ріллі, представляючи різні національні групи – поляків, німців, євреїв. До їхнього списку додали інших «бувших» і за рішенням окрвиконкому від 4 січня 1926 р. виселили колишніх поміщиків разом із родинами: Г. В. Дуриліна, Я. Я. Вольфа, Г. Я. Зееля, П. Т. Ткаченка, Т. І. Ковальова, М. М. Святого, Я. С. Щербака, З. Д. Святого, К. І. Черненка, С. М. Саєнка, Є. Л. Центнера, В. К. Вернигору, М. Н. Ракула, Р. Т. Антона, Т. І. Гельмана, Е. З. Мироненка, Я. М. Усенка, Я. С. Мошкова, С. А. Чикуня, П. А. Чикуня, М. А. Чикуня та інших. Вражає мотивація до виселення: «експлуатація робочої сили та закабалення селянства», «втерся в склад артілі», «утворює антагонізм», «настрою контрреволюційного», «особа зловредна». Вони, судячи з характеристик, були справді великими землевласниками, але у минулому, а на десяту річницю жовтневого перевороту операція з ліквідації поміщицьких господарств ще не завершилася.

В Одеській окрузі виселяли цілими родинами, особливо німців-колоністів, серед яких було чимало землевласників, хоча за роки соціалізації у них відібрали багато землі, що і стало причиною їх масового виїзду до Америки. 1 лютого 1927 р. виселенню підлягали колишні поміщики К. А. Заріцький, Г. Х. Енер, А. І. Окснер, М. К. Фішер, Я. А. Енер, С. І. Хитриченко, Я. Я. Гус, Д. Є. Розмариця, П. М. Фришкін, Н. С. Прокопенко, Х. К. Рот, І. І. Рот, Я. Я. Рот, А. Я. Рот, П. В. Рот, М. Рот, Т. М. Постарниченко, С. М. Постарниченко, тобто одразу 18 родин³⁹. Деякі з перелічених осіб, щоб уникнути виселення, намагалися заявити про своє лояльне ставлення до влади. «Вважаю, – писав Генріх Енер 24 лютого 1927 р. до ВУЦВКу, – що протягом 9 років, що пройшли після революції, я встиг зарекомендувати себе, як абсолютно лояльний громадянин, нічим сумнівним непомічений, чесно виконуючи усі веління робітничо-селянської влади»⁴⁰. Він належав до категорії заможного німця-колоніста, тому статусу колишнього поміщика цурався. Його підтримав 251 мешканець села Іраклівки, засвідчивши добре поведження з ними, визнаючи Генріха Христофоровича звичайним землеробом.

Узагальнюючі дані про кількість конфіскованої землі та господарств, які підлягали виселенню за ознакою «колишні поміщики», наводяться в листі президії Наркомзему УСРР до президії ВУЦВКу від 10 березня 1927 р., де зазначено, що від вересня 1923 по березень 1927 рр. судово-земельними комісіями розглянуто 24 478 окремих справ щодо вилучення земельних лишків «від колишніх дідичів та куркулів», торкнувшись 215 500 господарств, відтак у них було конфіковано 460 600 десятин землі⁴¹. Якщо припустити, що земельні органи переважно переймалися куркульськими дворами, однак вагому частку серед вилучених «земельних зайвин» посідали і поміщицькі господарства, для яких конфіскація землі супроводжувалася одночасним виселенням за межі округи. Архівні документи свідчать про факти їх масового виселення, тому що у списках були десятки і сотні колишніх поміщиків. Наприклад, до списків на виселення у Старобільській окрузі потрапило 262 родини, у тому числі сім'я Поліщуків, серед якої опинилися брати Федот, Василь, Савка, Семен та Макар⁴². У грудні 1925 р. виселенню підлягав Д. Миклухо-Маклай, племенник відомого громадського діяча та етнографа Миклухи-Маклая, але Коростенський окрвиконком, довідавшись про його заслуги, скасував своє рішення, однак земля була націоналізована. В селах Можари, Велика Фосня, Яцковичі Овруцького, Кацовщина Народницького району виселяли поміщиків польського та українського походження, які володіли землями від 200 до 1 200 десятин землі, що для польського регіону було надзвичайно багато. 31 серпня 1926 р. президія ВУЦВКу розглянула 411 справ про виселення, які географічно охоплювали всі округи УСРР⁴³. Виселення тривало до кінця 1928 р., тобто контингент поміщиків – виселенців зростав, а за сумарними підрахунками, які можливо було здійснити за різними списками по даним губвиконкомів та окружних комісій, процедуру виселення пройшли станом на 1 серпня 1927 р. 3 166 колишніх поміщиків⁴⁴, тобто половина їх «недворянського» складу та 15% дворянського, якщо брати до уваги загальну їх чисельність на 1917 р., отже маємо підстави говорити про масове явище.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹ *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – Київ: Держполітвидав, 1954. – 451с.; Його ж. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – Київ: Наукова думка, 1968. – 192 с.

² *Рубач М.А.* Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – Київ: Изд-во АН УССР, 1957. – 455 с.

³ Там само. – С. 15.

⁴ *Лях Р.Д.* Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.). – Київ-Донецьк, 1975. – С. 8.

⁵ *Шевченко В.М.* Земельний ринок України (1861-1917 рр.): Монографія. – Ніжин: Вид-во «Аспект-Поліграф», 2010. – 344 с.

⁶ Там само. – С. 204.

⁷ *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – 319 с.

⁸ Там само. – С. 58.

⁹ *Качинский В.* Очередные задачи сельского хозяйства // Народное хозяйство Украины. Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины: Сборник второй. – Харьков, 1921. – С. 15-23.

¹⁰ Там само. – С. 15.

¹¹ *Качинский В.* Социализация сельского хозяйства на Украине. – Киев: Борьба, 1919. – 29 с.

¹² Приложение к инструкции от 25 апреля 1921 г. по применению Закона о земле и о порядке производства работ по социалистическому землеустройству на Украине. – Харьков, 1921. – С. 3.

-
- ¹³ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ України). – 1921. – №6. – Арт. 172.
- ¹⁴ ЗУ України. – 1923. – №33. – Арт. 486.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ ЗЗ СРСР. – 1925. – №21. – Арт. 136.
- ¹⁷ ЗУ України. – 1923. – №32. – Арт. 470.
- ¹⁸ ЗУ України. – 1925. – №68-69. – Арт. 387.
- ¹⁹ *Лозбенев И.Н.* Выселение бывших помещиков из мест их проживания в регионах Центральной России в 1925-1927 годах // Российская история. – 2010. – №1. – С. 81-86.
- ²⁰ ЗУ України. – 1925. – №68-69. – Арт. 387.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ ЗУ України. – 1921. – №23. – Арт. 687.
- ²⁶ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 3. – Спр. 36. – Арк. 32.
- ²⁷ Там само. – Спр. 142. – Арк. 23.
- ²⁸ Там само. – Спр. 331. – Арк. 12.
- ²⁹ Там само. – Арк. 43.
- ³⁰ Там само. – Спр. 1878. – Арк. 43.
- ³¹ Там само. – Спр. 330. – Арк. 289.
- ³² Там само. – Спр. 1878. – Арк. 47.
- ³³ Там само. – Спр. 36. – Арк. 5.
- ³⁴ Там само. – Спр. 330. – Арк. 3.
- ³⁵ Там само. – Спр. 331. – Арк. 16.
- ³⁶ Там само. – Спр. 142. – Арк. 46.
- ³⁷ Назва с. Нероновичі з'явилася 6 листопада 1927 р., а насправді це відоме село Великі Сорочинці, яке тоді перейменували на честь загиблого там у березні 1918 р. народного секретаря військових справ першого радянського уряду Євгена Нероновича (Вісті ВУЦВКу. – 1927. – 9 листопада).
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 132. – Арк. 10.
- ³⁹ Там само. – Спр. 142. – Арк. 9.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само. – Спр. 2044. – Арк. 13.
- ⁴² Там само. – Спр. 331. – Арк. 23.
- ⁴³ Там само. – Спр. 332. – Арк. 60-63.
- ⁴⁴ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія в 2-х частинах. Частина 1. – Київ, 2010. – С. 199.